

ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΑ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΤΕΛΕΥΤΑΙΑΝ ΠΑΓΑΝΙΣΤΙΚΗΝ ΚΑΙ ΠΡΩΪΜΟΝ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΝ ΕΠΟΧΗΝ *

Υπό ΝΙΚΟΛΑΟΥ Κ. ΑΝΑΓΝΟΥ

Καθηγητοῦ τῆς Οικονομικῆς εἰς τὸ Πανεπιστήμιον Howard (τῶν Η.Π.Α.)

Κατὰ Μετάφρασιν κ. ΧΡΗΣΤΟΥ Χ. ΜΑΛΕΒΙΤΣΗ, Τμηματάρχου τῆς Ε.Σ.Υ.Ε.

Κατὰ τὸν τρίτο μ.Χ. αἰῶνα ἡ Ρωμαϊκὴ Αὐτοκρατορία ἄρχισε νὰ παρακμάζη. Ἡ διοικητικὴ μεταρρύθμιση προσετέθη στὰ βάρη τῆς φορολογίας. Ὁ στρατὸς ὀλοένα καὶ περισσότερο ἐκβαρβαρίζεται καὶ ἀκίνητοποιεῖται στὰ περιφερειακὰ φυλάκια. Ἡ ἐνεργὸς ἄμυνα τῆς Αὐτοκρατορίας εἶχε ἀνατεθῆ στὸς βαρβάρους μισθοφόρους. Ἡ Ρωμαϊκὴ Αὐτοκρατορία δὲν κατέρρευσε, ἀλλὰ σταμάτησε τὴν δυναμικὴ τῆς ἀνάπτυξη. Διάδοχός της στὴν ἀνατολὴ ἦταν ἡ Βυζαντινὴ Αὐτοκρατορία, ἡ ὁποία ἐπέδειξε πρόοδο καὶ πολιτισμὸ, μέχρι τὸ 1453, τὸ ἔτος ποῦ ἔπεσε ἡ Κωνσταντινούπολις.

Ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τοῦ τετάρτου αἰῶνος ἡ προσοχὴ τοῦ «κόσμου» ἐστράφη πρὸς τὴν Ἀνατολήν· στὸ διάστημα τὸ μεταξὺ τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου καὶ τοῦ Ἰουστινιανοῦ παρατηροῦμε τὴν ἀνάπτυξη τῶν πρῶιμων Μέσων Χρόνων τῆς Δύσεως. Μὲ τὴν μετατόπιση τῆς ἔδρας τῶν αὐτοκρατόρων στὴν Κωνσταντινούπολη τὸ 330, ἡ Ρώμη ἔχασε τὸ πολιτικὸ της γόητρο, ἐνῶ ὁ Ἐπίσκοπος Ρώμης, ἐλλείψει πολιτικοῦ ἀντιπάλου, ἐνίσχυσε τὴ θέση του. Τοῦτο βοηθήθηκε περαιτέρω ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι οἱ Αὐτοκράτορες τῆς Ἀνατολῆς ὑπεστήριξαν τὸν χριστιανικὸ ἀγῶνα κατὰ τῆς εἰδωλολατρίας καὶ τῆς αἵρέσεως. Ἡ ἰσχὺς τοῦ Πάπα ἐγίνε καὶ τυπικὴ, ἀπὸ τὴ δήλωση τοῦ Λέοντος τοῦ Μεγάλου (440 - 61) πῶς οἱ ἀποφάσεις τοῦ Πάπα ἔχουν ἰσχὺν νόμου (!).

Ἐξ ἄλλου, μὲ τὴν εἰσαγωγὴ τοῦ μοναχισμοῦ στὴν Δύση, ἀπὸ τὸν μο-

* Ἡ παροῦσα μελέτη ἀποτελεῖ συνοπτικὴ παρουσίαση μιᾶς σειρᾶς μαθημάτων, τὰ ὁποῖα παρεδόθησαν στὶς Οικονομικὰς Σχολὰς τῶν Πανεπιστημίων American καὶ Howard τῆς Οὐάσιγκτων, D.C. Ἐκφράζουμε τὰ εὐκρινῆ μας εὐχαριστήρια στὸν Dr καὶ τὴν Κα Garlick γιὰ τὴν ἀνάγνωση τοῦ χειρογράφου.

1) Μὲ διάταγμα τοῦ Αὐτοκράτορος Βαλεντινιανοῦ τοῦ 3ου.

ναχὸ Ἀναστάσιο, ἄρχισε ξανά μιὰ κίνηση κατὰ τῆς διαφθορᾶς τῆς δυτικῆς ζωῆς. Τούτη ἡ κίνηση ἐξωθήθηκε σὲ ἀνεδαφικὲς ἀκρότητες καὶ προκάλεσε μιὰν ἀντίδραση, ἡ ὁποία κορυφώθηκε στὸ νομοθετικὸ ἔργο τοῦ Ἰουστινιανοῦ, τὸ ὁποῖο ἀποκατέστησε τὸ μέγα γόητρο τοῦ Ρωμαϊκοῦ Δικαίου. Κατὰ τὴν διάρκεια αὐτῆς τῆς περιόδου παρατηροῦμε τὴν ἀνάπτυξη δυὸ μεγάλων κινήματων: Πρῶτον, τὴν ἀνάπτυξη τῆς Ἀνατολικῆς Αὐτοκρατορίας καὶ δεύτερον, τὴν ἐπιδρομὴ κατὰ τῆς Δύσεως τῶν γερμανικῶν καὶ ἄλλων φυλῶν. Σ' αὐτὸ τὸ μελέτημα θὰ παρακολουθήσω τὸν σχηματισμὸ τῆς οἰκονομικῆς σκέψης τοῦ Δυτικοῦ Κόσμου, ἡ ὁποία ἐν προκειμένῳ μᾶς ἐνδιαφέρει, ἐπειδὴ ὁδηγεῖ στὰ γεγονότα τῆς ἐποχῆς μας καὶ τῆς ζωῆς μας. Οἱ ἐξελίξεις τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας ἐπηρέασαν κυρίως τὸν κόσμον τῆς Ἀνατολῆς.

* * *

Σκοπὸς μου δὲν εἶναι νὰ ἐπιχειρήσω μιὰ λεπτομερῆ ἱστορικὴ ἀνάλυση τῶν γεγονότων αὐτῆς τῆς περιόδου, ἀλλὰ νὰ χρησιμοποιήσω τὰ μονοπάτια τῆς ἱστορίας, προκειμένου νὰ ἐντοπίσω καὶ ἐνίοτε νὰ ἐρμηνεύσω ὠρισμένα οἰκονομικὰ περιστατικὰ ποὺ παρουσιάζουν εἰδικὸ ἐνδιαφέρον.

Ἐνδιαφέρομαι ἐδῶ γιὰ τὶς ἐξελίξεις τῆς οἰκονομικῆς σκέψης μετὰ ἀπὸ τὴν ἐμφάνιση τῆς χριστιανικῆς θεωρίας. Μποροῦμε νὰ κατανοήσουμε τὴ σκέψη τῆς περιόδου αὐτῆς ἂν ἐξετάσουμε τὶς ἰδέες ποὺ τὴν παρακίνησαν. Αὐτὲς οἱ ἰδέες εἶναι τὸ ἀποτέλεσμα τῶν διδασκαλιῶν τοῦ Εὐαγγελίου καὶ τῶν ἀντιδράσεων σ' αὐτὲς ἐκ μέρους τοῦ παγανιστικοῦ κόσμου, ὁ ὁποῖος ἀπέβλεπε στὴν διατήρησή του.

Τὸ Εὐαγγέλιο διδάσκει πὼς ἡ ἐπιδίωξη τοῦ πλοῦτου ἀποξενώνει τὸν ἄνθρωπον ἀπὸ τὴν ὑπηρετίαν τοῦ Θεοῦ καὶ πνίγει τὸν καλὸν σπόνρον· ἡ πνευματικὴ τελείωση σχετίζεται μὲ τὴν πώληση ὅλης τῆς περιουσίας καὶ τὸν διαιμορασμὸ τῆς στοὺς φτωχοῦς· ὁ φτωχὸς καὶ ὁ νηστικός κηρύσσονται ὡς εὐλογημένοι· στὴ θέση τῶν φροντίδων γιὰ τὸ αὔριο ἀντιμετωπίζουμε τὴν ἀπαίτηση ἐμπιστοσύνης στὸν Θεό. Στὴ θέση τῆς ἐγωϊστικῆς ἰδιοποίησης αὐτῶν ποὺ ἀποκτᾶ ὁ ἄνθρωπος, πρέπει νὰ τοποθετηθῆ ἡ ἐλεημοσύνη. Ἀναπτύσσεται ἡ ἰδέα τῆς κοινότητος τῶν ἀτομικῶν ἀγαθῶν.

Μ' αὐτὲς τὶς ἰδέες ἀντιμετωπίσθηκε ὁ ὕλισμὸς τῆς παγανιστικῆς ἐποχῆς. Τούτη ἡ φιλοσοφία ἐδημιούργησε ἓνα αἶσθημα σύγχυσης καὶ βίαιης ἀντίδρασης καὶ διεχώρισε τὶς δυὸ δυνάμεις, οἱ ὁποῖες ἀντιλαμβάνονται τὸ πρόβλημα τῶν σκοπῶν τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ ἐντελῶς διαφορετικὲς ὀπτικές γωνίες. Ὁ κόσμος δὲν μπορούσε νὰ καταλάβῃ τί τὸ κακὸ ὑπῆρχε ὅταν προσπαθοῦσε νὰ συμμορφωθῆ πρὸς τὶς ἀρχὲς τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας, ὅπως αὐτὲς περιγράφονται στὸ *Corpus Juris Civilis*. Τὴν ἀπάντηση τὴν ἔδιναν οἱ χριστιανοὶ ἀδελφοί, λέγοντας πὼς ἔρχεται κανεὶς σ' αὐτὸ τὸν κόσμον γυμνὸς καὶ ὁ,τιδὴποτε ἔχουμε τὸ πῆραμε ἀπὸ τοὺς ἄλλους μὲ τὴ βία. Δὲν πρέπει νὰ κρατοῦμε τὰ δῶρα τοῦ Θεοῦ μόνο γιὰ τοὺς ἑαυτοὺς μας.

Δὲν χωράει ἀμφιβολία πὼς θὰ ἀκολούθησαν συγκρούσεις, ὡς συνέπεια αὐτῶν τῶν ἀντιτιθεμένων ἀπόψεων. Σύμφωνα μὲ τοὺς θεολόγους, ἡ ἀτομικὴ

ἰδιοκτησία ἀντιβαίνει πρὸς τὴν φύση. Ἡ χρησιμοποίηση ὄλων αὐτῶν ποῦ ὑπάρχουν στὸν κόσμον, λέγει ὁ Κλήμης, πρέπει νὰ εἶναι κοινὴ σὲ ὅλους τοὺς ἀνθρώπους. «Ἄλλὰ ἀπὸ ἀδικίας, ὁ ἕνας ὠνόμασε τοῦτο δικό του, ὁ ἄλλος τὸ ἄλλο, καὶ ἔτσι ἦλθε ἡ διαίρεση μεταξὺ τῶν θνητῶν». Ὁ αὐτοπλουτισμὸς ὄχι μόνον ἐμπερικλείει τὸν πνευματικὸ κίνδυνον (1), ἀλλὰ εἶναι ἄδικος καθαυτὸς. Βάσει φυσικοῦ νόμου, κανένας δὲν ἔχει δικαίωμα στὸ περίσσευμα.

Ἄλλὰ ἀναπτύχθηκε καὶ ἡ πρακτικὴ ἄποψη. Ἄν ἡ προσπάθεια γιὰ πλουτισμὸ εἶναι ἀμάρτημα, τότε ποιά εἶναι ἡ θέση τοῦ ἐμπορίου; Ἐδῶ οἱ διανοητὲς ἀντιμετώπισαν ἕνα δίλημμα: Πρῶτον, τὰ εὐεργετήματα τοῦ ἐμπορίου πρὸς τὴν κοινωνία δὲν μποροῦν νὰ παροραθοῦν· ἀλλὰ ἐκ δευτέρου, τὸ ἐμπόριο πραγματοποιεῖται ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους γιὰ περαιτέρω πλουτισμὸ.

Ἐπὶ πλέον, τουίσθηκε, πῶς ὁ ἐμπόρος δὲν προσθέτει τίποτε στὰ ἐμπορεύματά του, καὶ πουλώντας σὲ ὑψηλότερες τιμές, τὸ κέρδος του εἶναι ζημία τοῦ ἄλλου. Ἀκόμη καὶ ὁ Ἱερὸς Αὐγουστίνος (2) (354 - 430) παρετήρησε πῶς ἡ «οἰκονομικὴ ἐπιχείρηση» εἶναι καθαυτὴ κακὴ, διότι «στρέφει τοὺς ἀνθρώπους ἀπὸ τὴν ἀναζήτηση τῆς ἀληθινῆς ἀνάπαυσης, ποῦ εἶναι ὁ Θεὸς» πρὸς τὴν αὐξηση τοῦ πλοῦτου.

Ἐντούτοις, ὁ Λέων ὁ Μέγας ἐτόνισε πῶς τὸ ἐμπόριο καθαυτὸ δὲν εἶναι κακὸ, «ἀλλὰ ὁ τρόπος ποῦ ὁ ἄνθρωπος ἐκτελεῖ τὸ ἐμπόριό του καθορίζει ἂν τοῦτο εἶναι καλὸ ἢ κακὸ, δεδομένου ὅτι τὸ κέρδος μπορεῖ νὰ εἶναι ἐντιμὸ ἢ ἀνέντιμο».

Τὸ ἀποτέλεσμα ὅλης αὐτῆς τῆς συζήτησης ἦταν ὁ χωρισμὸς ἀνάμεσα στοὺς κληρικούς καὶ στοὺς λαϊκοὺς. Ἡ πρῶτη ἐκκλησιαστικὴ νομοθεσία ἀπαγόρευε στοὺς κληρικούς νὰ ἀσχολοῦνται μὲ τὸ ἐμπόριο. Μόνον ἡ γεωργία καὶ ἡ χειροτεχνία τοὺς ἐπετρέπη γιὰ νὰ τοὺς παρασχεθοῦν ἡ τροφὴ καὶ τὰ μέσα συντηρήσεως. Αὐτὴ ἦταν ἡ τάση καὶ οἱ διδασκαλίαι τῆς Ἐκκλησίας ἐπάνω στὰ οἰκονομικὰ ζητήματα κατὰ τὴν πρώτη περίοδο τῶν Μέσων Χρόνων.

Ἐντούτοις, ἡ καταδίκη τοῦ ἐμπορίου ἔμεινε χωρὶς συνέπειες, διότι τὸ ὑπάρχον ἐμπόριο συνδεόταν μὲ πολυτελεῖ προϊόντα προοριζόμενα γιὰ τὶς ἀνάγκες τῶν βασιλείων καὶ τῶν εὐγενῶν, ἀλλὰ δὲν ἀναφέρετο στὴ μεγάλη διακίνηση τῶν ἀγαθῶν καὶ ἡ καταδίκη του ἀπὸ τὸν κληρὸ δὲν ἐμπόδιζε τὴν κυκλοφορία τῶν ἀγαθῶν. Ἐπὶ πλέον, ὁ δέκατος αἰώνας χαρακτηρίζεται ἀπὸ μιὰ θρησκευτικὴ ἀναγέννηση· ἐκφράσθηκε μὲ τὴ μορφή τῆς οἰκοδομήσεως καθεδρικών ναῶν καὶ μὲ τὴν ἀνάληψη τῶν σταυροφοριῶν. Καὶ τὰ δύο κινήματα ἦσαν δαπανηρὰ καὶ πρέπει νὰ προσέξουμε τὶς πηγὲς ποῦ τὰ ἐχρηματοδότησαν. Τὸ ἐμπόριο δὲν ἦταν ἡ μικρότερη.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ἡ ἀνάπτυξη τῶν πόλεων, ὁ σχηματισμὸς τῶν ἐμπορικῶν συνδέσμων καὶ ἡ καθιέρωση ἀγορῶν συνένωσε τὸν κόσμον, ὡς ἀγοραστὸς καὶ πωλητὴς, σ' ἕνα βαθμὸ ἀγνωστο μέχρι τώρα. Αὐτὲς οἱ νέες ἐξελί-

1) Δηλαδή τὴν «ἀπώλεια τῆς ψυχῆς». Σημ. τοῦ μεταφραστοῦ.

2) Αὐτὸς συνέδεσε τὴν κλασσικὴ παράδοση μὲ τὶς ἰδέαι τῶν μεσαιωνικῶν σχολαστικῶν.

ξεις ώδήγησαν στην αναζωογόνηση τῆς σπουδῆς τοῦ Ρωμαϊκοῦ Δικαίου, τὸ ὁποῖο ἔγινε τόσο σπουδαῖο, ὥστε ἡ μελέτη τῆς θεολογίας σχεδὸν ἐγκατελείφθη.

Τούτη ἡ νέα τάση ἔθεσε σὲ συναγερμὸ τὸν κλῆρο, καὶ τὰ ἐκκλησιαστικά συμβούλια ἀπαγόρευαν στοὺς σπουδαστὲς τῆς θεολογίας τὴν μελέτη τοῦ Ρωμαϊκοῦ Δικαίου, τὸ ὁποῖο, ὅπως εἶχε κωδικοποιηθῆ ἀπὸ τὸν Ἰουστινιανό, στηριζόταν στὴ θεωρία τῆς ἀπόλυτης ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας. Ἡ Ἐκκλησία ἐπέδιωσε μιὰν ἐκ νέου ἐφαρμογὴ τῶν χριστιανικῶν ἀρχῶν, ἀλλὰ δὲν ἔπρεπε νὰ καταδικασθοῦν μερικὲς πρακτικὲς ἀπόψεις. Πρὸς τοῦτο, ἡ προσοχὴ τῆς ἐστράφη πρὸς δύο σημεία: Πῶς τὸ ἐμπόριο δὲν ἦταν κακὸ ἂν τὸ ἐμπόρευμα ἐπωλήθητο σὲ δικαία τιμὴ καὶ πῶς ἡ λήψη τόκου ἦταν ἀμάρτημα. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, τὸ Ρωμαϊκὸ Δίκαιο ἀνεγνώρισε τὴν ἀρχὴ πῶς ὁ καθορισμὸς τῆς τιμῆς ἦταν ζήτημα πού θὰ ρυθμιζόταν ἀποκλειστικῶς ἀπὸ τὴν ἐλεύθερη σύμβαση· τὰ δύο συμβαλλόμενα μέρη ἦσαν ἀπολύτως ἐλεύθερα νὰ συμφωνήσουν τὴν τιμὴ μὲ δικὸν τους κίνδυνο. Ὁ μόνος περιορισμὸς πού ἐπέβαλλε στὸ Ρωμαϊκὸ Δίκαιο ἦταν γιὰ τὴν προστασία τοῦ *πωλητοῦ*: σύμφωνα μ' αὐτὸν τὸν κανόνα: ὅταν ἓνα ἀντικείμενο ἐπωλήθητο στὴ μισὴ του ἀξία ὁ πωλητὴςμποροῦσε νὰ τὸ πάρη πίσω, ἐκτὸς ἂν ὁ ἀγοραστὴς ἀποφάσιζε νὰ συμπληρώσῃ τὴν τιμὴ στὸ σύνολό της· ἀλλὰ τοῦτο σπανίως ἐμέλωνε τὴν ἐντύπωση πῶς ὁ ἀγοραστὴς καὶ ὁ πωλητὴς ἦσαν ἐλεύθεροι νὰ συμφωνήσουν μεταξύ τους κατὰ τὴν ἀρέσκειά τους.

Ἡ Ἐκκλησία ἔφερε ἀντίρρηση σ' αὐτό, μὲ τὴν θεωρία τῆς «δικαίας τιμῆς», μὲ τὴν ὁποία ἐννοεῖτο ἡ «πραγματικὴ» δικαία τιμὴ. Ὅπως ἀναφέρει ὁ Ἱερὸς Αὐγουστίνος: «Γνωρίζω ἓναν ἄνθρωπο, ὁ ὁποῖος ὅταν τοῦ προσεφέρθη ἓνα χειρόγραφο γιὰ ἀγορά, καὶ εἶδε πῶς ὁ πωλητὴς ἀγνοοῦσε τὴν ἀξία του, ἔδωκε στὸν πωλητὴ τὴν δικαία τιμὴ, μολοντί τοῦτος δὲν τὸ περίμενε».

Τὴν ἀναθεώρηση τῆς θέσεως τῆς Ἐκκλησίας τὴν ἀνέλαβε ὁ Ἅγιος Θωμᾶς ὁ Ἀκινάτης (1) ὁ ὁποῖος συγκεφαλαίωσε τὶς διδασκαλίες τῶν προηγουμένων καὶ ἐτοίμασε τὴν θεμελίωση γιὰ τὶς κατοπινὲς θεωρητικὲς οἰκοδομήσεις. Ὁ Ἀκινάτης ἐνδιαφέρθηκε γιὰ τὴν συζήτηση τῶν πνευματικῶν καὶ ἠθικῶν ἀρετῶν. Ὦρισε τὴν δικαιοσύνη ὡς «τὴν διηνεκὴ καὶ σταθερὴ θέληση παροχῆς στὸν καθένα αὐτὸ πού δικαιούται». Μὲ βάση αὐτὴ τὴν ἀρχὴ ἐξήτασε τὸ πρόβλημα τοῦ ἐμπορίου. Ἔθεσε τὸ ἐρώτημα: ἐπιτρέπεται νὰ πουλᾶς ἓνα πράγμα παραπάνω ἀπὸ τὴν ἀξία του;

Ἀπαντώντας σ' αὐτὸ τὸ ἐρώτημα ὁ Ἅγιος Θωμᾶς ἀκολούθησε τὴν φημισμένη του μέθοδο συλλογισμοῦ, ἡ ὁποία συγκεφαλαιώνεται ὡς ἐξῆς: Πρῶτον, ἔθετε τὴν πρόταση πού ἤθελε νὰ ἀποδείξη· δεῦτερον, ἀνέπτυσε ἐπιχειρήματα ἐναντίον αὐτῆς τῆς προτάσεως· τρίτον, προέβαλλε μερικὰ ρητὰ ἀπὸ τὴν Βίβλο ἢ ἀπὸ τὰ κείμενα τῶν πατέρων τῆς Ἐκκλησίας ἐναντίον αὐτῆς τῆς προτάσεως· τέταρτον, παρέιχε τὰ δικά του συμπεράσματα καὶ τοὺς λόγους πού τὰ ὑποστήριζαν. Μ' αὐτὸν τὸν συλλογισμό ἀνέλαβε νὰ θεμελιώσῃ τὴ θέση του γιὰ τὸ ἐμπόριο καὶ τὴν τιμὴ.

1) 1225-1274.

Πρώτον· ἐπιχειρήματα εὐνοοῦντα τὴν θέση πὼς μπορεῖ νὰ αὐξηθῆ ἡ τιμὴ.

1. Ἡ δικαιοσύνη ὀρίζεται κατὰ τὴν ἔρμηνεία τοῦ ἀστικοῦ δικαίου· τὸ ἀστικό δίκαιο ἐπιτρέπει στὸν ἀγοραστή καὶ στὸν πωλητὴ νὰ προσπαθῆ ὁ ἕνας νὰ καταπέσει τὸν ἄλλον.

2. Ὁ καθένας προσπαθεῖ νὰ ἀγοράσῃ φθηνώτερα· αὐτὸ εἶναι κοινὴ ἐπιθυμία καὶ ὅ,τι εἶναι κοινὴ ἐπιθυμία εἶναι φυσικό· καὶ ὅ,τι εἶναι φυσικό δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ἀμαρτία.

3. Ἄν νομίζῃς πὼς δίνεις ὡς δῶρο παραπάνω ἀπὸ τὸ δῶρο ποῦ λαβαίνεις, σίγουρα μιὰ τέτοια διαφορὰ πρέπει ἐπίσης νὰ τηρηθῆ κατὰ τὶς συμβάσεις.

Ἄλλὰ ὅλα αὐτὰ τὰ ἐπιχειρήματα εἶναι ἀντίθετα πρὸς τὰ λόγια τοῦ Εὐαγγελίου, τὰ ὁποῖα λέγουν· «Αὐτὸ ποῦ θέλεις νὰ σοῦ κάνουν οἱ ἄνθρωποι, νὰ τὸ κάνῃς κ' ἐσὺ σ' αὐτούς». Μ' αὐτὸ ὡς βάση, ὁ Ἀκινάτης παρετήρησε πὼς εἶναι ἄδικο νὰ δημιουργήσῃς μιὰ διαφορὰ στὶς συναλλαγές, μολονότι εἰδικές περιπτώσεις μποροῦν ἐνίοτε νὰ τὸ ἐπιτρέπουν. Ὁ θεσμὸς τῆς πωλήσεως καὶ τῆς ἀγορᾶς ἐμπορευμάτων εἰσήχθη γιὰ τὸ κοινὸ ὄφελος τῆς ἀνθρωπότητος· ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει πρέπει νὰ ὑπάρχῃ γιὰ τὸ κοινὸ ὄφελος ὀμφοτέρων τῶν πλευρῶν. Ὁ Ἀκινάτης ἔκρινε τὸ Ρωμαϊκὸ Δίκαιο, μὲ τὴν παρατήρησιν πὼς ἐνῶ ἔχει τὸ δικαίωμα νὰ ἀπαγορεύῃ ὅ,τι θὰ ἦταν βλαβερὸ στὴν κοινωνία, δὲν ἔχει τὸ δικαίωμα νὰ βλάπτῃ τὴν ἀνθρώπινη ἀρετὴ, καὶ σφάλλει διότι δὲν τιμωρεῖ τὶς πράξεις τὶς ἀντίθετες πρὸς τὴν ἀνθρώπινη ἀρετὴ. Ἀπέρριψε τὴν θεωρίαν πὼς ἡ κακία ποῦ ἀσκεῖται ἀπὸ τὸν Νόμο δὲν εἶναι κακία. Σχετικὰ μὲ τὴν φιλία, παρετήρησε πὼς τούτῃ εἶναι διαφορετικὸ πρᾶγμα ἀπὸ τὴν ἀνθρώπινη δικαιοσύνη.

Ἡ ἀξία, βάσει τῆς θεωρίας τοῦ Ἀκινάτη, ἦταν κάτι τὸ ἀποκλειστικὰ ἀντικειμενικὸ καὶ ἦταν καθῆκον τῆς ἐξουσίας νὰ ἀναλάβῃ νὰ καθορίσῃ ποιά πρέπει νὰ εἶναι ἡ δικαία τιμὴ.

Δὲν πρέπει νὰ ἐμπιστευθῆ κανεὶς στὴν ὑποκειμενικότητα τοῦ ἀτόμου. Στὴν περίπτωσιν ὅπου πωλεῖται κάτι τὸ ὁποῖο εἶναι διαφορετικὸ ἀπὸ αὐτὸ ποῦ ὑποτίθεται ὅτι εἶναι, τοῦτο κατὰ τὸν Ἀκινάτη δὲν εἶναι ἀμάρτημα, ὑπὸ τὴν προϋπόθεσιν ὅτι· 1) εἶναι κανονικὸ ὑποκατάστατο· 2) τὰ μέτρα συγκρίσεως διαφέρουν ἀπὸ τόπο σὲ τόπο· 3) ὁ πωλητὴς δὲν γνωρίζει τὴν διαφορὰ στὴν ποιότητα. Ὡστόσο, ὁ Ἀκινάτης δὲν θέλει νὰ παραδεχθῆ καμμιά ἀπὸ αὐτὰς τὶς δικαιολογίας.

Ὁ Ἅγιος Θωμᾶς ἐξήτασε τὸ πρόβλημα, ἂν ἐπιτρέπεται ἡ ἐμπορία καὶ ἂν ἡ ἐμπορία πρέπει νὰ γίνῃται γιὰ κέρδος. Ἴδου τρία βασικὰ ἐπιχειρήματα κατὰ τοῦ ἐμπορίου. 1) Εἶναι ἀντίθετο πρὸς τὴν θέλησιν τοῦ Θεοῦ, ἀφοῦ οἱ ἐμποροὶ εἶχαν ἐκδιωχθῆ ἀπὸ τὸν Ναό. 2) Ἡ λογικὴ λέγει πὼς αὐτὸς ποῦ ἀγοράζει φθηνὰ πρέπει νὰ πωλῆ φθηνὰ. 3) Αὐτὸ ποῦ εἶναι ἀμάρτημα γιὰ τὸν κλῆρο δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ὀρθὸ γιὰ τοὺς λαϊκοὺς. Παρετήρησε πὼς τὸ ἐμπόριο ἐπιτρέπεται προκειμένου νὰ ἀποκτηθοῦν τὰ ἀναγκαῖα γιὰ τὴν ζωὴ. Ἡ ἐμπορία νὰ γίνῃται γιὰ κάποιον ἐντιμὸ σκοπὸ. Τὸ ἐμπόριο εἶναι ἀμάρτημα ὅταν ὁ τελικὸς τοῦ σκοποῦ εἶναι τὸ κέρδος καθαυτὸ καὶ πολὺ περισσότερο,

δταν τὸ ἐμπόρευμα πωλεῖται ἀμεταποίητο σὲ ὑψηλότερη τιμὴ. Ἡ ἀνώτερη τιμὴ δικαιολογεῖται ὅταν χρειάζεται νὰ καταβληθῇ ἐργασία γιὰ νὰ μεταφερθῇ τὸ ἐμπόρευμα ἀπὸ ἓναν τόπο στὸν ἄλλον. Εἶναι καθήκον τοῦ ἀγοραστοῦ καὶ τοῦ πωλητοῦ νὰ καταλήξουν κατὰ τὸ δυνατόν σὲ μιὰ δίκαια τιμὴ. Σχετικὰ μὲ τὸ ἐμπόριο ὁ Ἄκινάτης ἐπιθυμεῖ νὰ σύρῃ διαχωριστικὴ γραμμὴ ἀνάμεσα στὸ νόμιμο ἐμπόριο καὶ στὸ παράνομο· ἡ διάκριση ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὰ κίνητρα τοῦ ἐμπορίου. Κατεδίκασε ὅλο τὸ κερδοσκοπικὸ ἐμπόριο, ὅλες τὶς ἀπόπειρες ποὺ ἀποβλέπουν στὴν ἀπόκτηση κέρδους μὲ ἐπιτηδεῖα χρῆση τῶν μεταβολῶν τῆς ἀγορᾶς. Σαφῶς συνιστοῦσε τὴν κρατικὴ ρύθμιση τῶν μέτρων καὶ σταθμῶν.

Τοκογλυφία (1). Οἱ διδασκαλίες τῆς Ἐκκλησίας σχετικὰ μὲ τὴν τοκογλυφία ἄρχισαν μὲ τὴν πολὺ φυσικὴ προσπάθεια νὰ ἐνισχυθῇ ἡ ἀδελφικὴ ἀγάπη μεταξύ τῶν χριστιανῶν. Στὴν ἀρχή, ἡ ἀπαγόρευση δανεισμοῦ χρημάτων μὲ σκοπὸ τὸ κέρδος ἦταν μιὰ ρύθμιση ἐσωτερικῆς πειθαρχίας, ποὺ ἀφοροῦσε μόνον τὸ κλῆρο. Ἡ Σύνοδος τῆς Νικαίας, στὰ 325, ἀπαγόρευσε στὸν κλῆρο νὰ ἀσκῇ τὴν τοκογλυφία, μὲ ποινὴ τὴν ἀπώλεια τοῦ κληρικοῦ ἀξιώματος. Στὴν Δυτικὴ Εὐρώπη, ἡ ἀπαγόρευση ἐπεξετάθη στοὺς λαϊκοὺς μὲ διατάγματα τοῦ Καρόλου τοῦ Μεγάλου (768 - 814) καὶ ἀπὸ τὶς Συνόδους τοῦ ἐνάτου αἰῶνος. Γιὰ ἓνα διάστημα ἡ διαμάχη ἐπάνω στὸ θέμα ἐσίγασε· ἐξ αἰτίας τῆς ἐπιρροῆς τῆς Ἐκκλησίας. Ἡ προσοχὴ τῶν κληρικῶν ἐστράφη πρὸς τὸ ἀμάρτημα τῆς τοκογλυφίας, μὲ τὴν ἀναγέννηση τῆς σπουδῆς τοῦ Ρωμαϊκοῦ Δικαίου στὴ Δύση, ἀπὸ τὸν 12ο αἰῶνα καὶ ἐνεῦθεν.

Ὁ μεγαλύτερος ἀπὸ τοὺς καθηγητὰς, ὁ Accursius τῆς Βολωνίας, ἀγνόησε ἐντελῶς τὸ Κανονικὸ Δίκαιο κατὰ τὴν ἐρμηνεία τοῦ Ἰουστινιανέου Κώδικος, σχετικὰ μὲ τὴν τοκογλυφία. Ὁχι μόνον τὸ ἀγνόησε, ἀλλὰ στὸν καθηγητικὸ του μισθὸ προσέθεσε καὶ εἰσοδήματα ποὺ προέκυψαν ἀπὸ δανεισμὸ χρημάτων — ἀκόμα καὶ πρὸς τοὺς σπουδαστὲς του.

Ἡ παπικὴ νομοθεσία ἐναντίον αὐτοῦ ποὺ ἔθεωρεῖτο μεγεθυνόμενο κακὸ ἄρχισε νωρὶς ἀπὸ τὸ 1179. Στοὺς Κανόνες τῆς Συνόδου τοῦ Λατερανοῦ (1512), τὴν ὁποία συνεκάλεσε ὁ Πάπας Ἀλέξανδρος ὁ 3ος, διαβάζουμε: «Δεδομένου ὅτι τὸ ἔγκλημα τῆς τοκογλυφίας ἀσκεῖται σχεδὸν παντοῦ, ἔτσι ὥστε πολλοὶ ἐγκαταλείπουν κάθε ἄλλη ἐργασία καὶ γίνονται τοκογλύφοι... διατάσσομε οἱ ἀποδεδειγμένως τοκογλύφοι νὰ μὴ γίνονται δεκτοὶ εἰς τὴν θείαν κοινωνίαν, οὔτε νὰ τοὺς γίνεταί χριστιανικὴ ταφή, καὶ κανένας ἱερέας νὰ μὴ δεχθῇ τὴν ἐλεημοσύνη τους». Ὁ ἴδιος Πάπας διέταξε, ὅτι οἱ τοκογλύφοι, ἀκόμη δὲ καὶ οἱ κληρονόμοι τοκογλύφων, πρέπει νὰ ἀναγκάζωνται νὰ ἀποκαθιστοῦν τὰ ἀδίκως ἀποκτηθέντα κέρδη, μὲ ἀνάλογες ποινές.

Ὁ Ἅγιος Φραγκίσκος ἐσυστηματοποίησε τὶς διδασκαλίες τῆς Ἐκκλησίας ἐπάνω στὸ προκείμενο θέμα καὶ ὁ Θωμᾶς ὁ Ἀκινάτης ἐτοποθέτησε τὸ ἐπιχείρημά του κατὰ τῆς τοκογλυφίας κατὰ τρόπο φιλοσοφικόν. Μέχρις αὐτῆς τῆς ἐποχῆς δὲν εἶχε γίνεαι ἀπόπειρα γιὰ τὸν ἀμεσο ἐπηρεασμὸ τῆς κοσμικῆς

1) Ἀναφέρεται γενικὰ στὶς ἐπιβαρύνσεις τοῦ δανειζομένου χρηματος.

έξουσίας τῶν διαφόρων κρατῶν· στὰ 1274 ὁ Γρηγόριος διέταξε τὴν ἔξωση τῶν ξένων τοκογλύφων ἀπὸ τὰ σπίτια τους καὶ ἀπὸ τὴν κτηματικὴ τους περιουσία, ἀπαγόρευσε νὰ τοὺς ἐνοικιάζονται σπίτια, καὶ ἐκήρυξε ἄκρες τὶς διαθῆκες τῶν ἀμετανοήτων τοκογλύφων. Ὅλα αὐτὰ ὑπήγαγον τὴν τοκογλυφία στὴν δικαιοδοσία τῶν ἐκκλησιαστικῶν δικαστηρίων. Τὸ τελευταῖο βῆμα ἔγινε ἀπὸ τὸν Κλήμεντα τὸν 5ο στὰ 1311, ὁ ὁποῖος εὐθαρσῶς ἐκήρυξε ὡς ἄκυρη ὅλη τὴν κοσμικὴ νομοθεσία πού εὐνοοῦσε τὴν τοκογλυφία. Καὶ ἔχαρακτῆρισε ὡς αἴρεση τὴν πίστη ὅτι ἡ τοκογλυφία δὲν εἶναι ἀμάρτημα.

Ὁ Bartolus (1413 1457), ὁ ἰδρυτὴς τῆς δευτέρας μεγάλης σχολῆς γιὰ λαϊκοὺς, ἔλαβε διαφορετικὴ θέση ἀπὸ αὐτὴν πού εἶχε λάβει ὁ Accursius. Αὐτὸς ἐκήρυξε πὼς ἡ τοκογλυφία ἀπαγορεύεται τόσο ἀπὸ τὸν πολιτικὸ ὅσο καὶ ἀπὸ τὸν Κανονικὸ νόμο. Ἀκόμη καὶ ὁ Ἰουστινιανὸς εἶχε θέσει ὠρισμένους περιορισμοὺς στὸν δανεισμὸ τῶν χρημάτων.

Ποῦ ἐπάνω δικαιολογοῦν τὴν ἀπαγόρευση τῆς τοκογλυφίας οἱ λαϊκοὶ καὶ οἱ θεολόγοι; 1. Ἐπάνω στὴν αὐθεντία τῶν Εὐαγγελίων· 2. Ἐπάνω στὸν Μωσαϊκὸ Νόμο, ὁ ὁποῖος ἀπαγορεύει τὴν τοκογλυφία μεταξὺ τῶν Ἑβραίων. «Ἄν δανείζεις χρήματα στοὺς φτωχοὺς τοῦ λαοῦ μου, δὲν θὰ τοὺς συμπεριφερθῆς ὡς τοκογλύφος, οὔτε θὰ τοὺς ὑπολογίσῃς τοκογλυφικὸ τόκο». 3. Ἐπάνω φερθῆς ὡς τοκογλύφος, οὔτε θὰ τοὺς ὑπολογίσῃς τοκογλυφικὸ τόκο». 3. Ἐπάνω στὴν ἀριστοτέλεια θεωρία πὼς τὸ χρῆμα καθαυτὸ εἶναι ἄγονο, καὶ πὼς δὲν μπορεῖ νὰ ἀπαιτηθῆ δικαίως πρόσοδος ἢ πληρωμὴ γιὰ τὴν χρῆση του· 4. Ἐπάνω στὸ γεγονός ὅτι οἱ διδάσκαλοι καὶ οἱ νομοθέτες ἰσχυρίζονται πὼς ἡ τοκογλυφία ἦταν ἀντίθετη πρὸς τὸν φυσικὸ λόγο (reason) καὶ ἀδικη.

Τὸ Ρωμαϊκὸ Δίκαιο ὑπεστήριζε τὴν θεωρία πὼς ὅταν τὸ χρῆμα περάσῃ στὰ χέρια τοῦ ὀφειλέτη, ὁ τελευταῖος ἔχει τὴν ἀπόλυτη κυριότητα αὐτοῦ. Συνεπῶς, παρετήρησαν οἱ κανονιστές, κανένας δὲν πρέπει νὰ πληρώσῃ τοκογλυφικὰ ποσοστὰ ἐπιτοκίου γιὰ τὴν χρησιμοποίησι τῆς δικῆς του ἰδιοκτησίας. Ἡ συναλλαγή ἦταν μίᾳ πώλησι ὅπου ἡ πληρωμὴ τῆς τιμῆς ἀνεβλήθη. Σ' αὐτοὺς πού παρετήρησαν πὼς μίᾳ τέτοια πληρωμὴ δικαιολογεῖται ἀπὸ τὴν ἀπώλεια χρόνου τοῦ δανειστοῦ, ἀντιπαρέτηρησαν πὼς ὁ χρόνος δὲν εἶναι ἰδιοκτησία κανενὸς καὶ κανένας δὲν μπορεῖ νὰ ἀπαιτήσῃ νὰ πληρωθῆ γι' αὐτόν.

Ὁ Θωμᾶς ὁ Ἀκινάτης ἐπαναδιτύπωσε τὸ ἐπιχείρημα ὡς ἑξῆς: 1. Ἡ τοκογλυφία καθαυτὴ εἶναι ἀδικη διότι ὁ τοκογλύφος λαμβάνει χρήματα γιὰ τὴν πώλησι πράγματος πού δὲν ὑπάρχει· 2. Ὅταν γίνεται δανεισμὸς χρημάτων, ὅπως συμβαίνει καὶ μὲ τὰ ἐμπορεύματα, ὅλα τὰ δικαιώματα κυριότητος μεταβιβάζονται· 3. Στὴν περίπτωσι πού ἔνα ἐμπόρευμα δὲν ἀναλίσκεται διὰ μιᾶς, τὸ ἐμπόρευμα μπορεῖ νὰ διαχωρισθῆ ἀπὸ τὴν χρῆσι του· ἐπὶ παραδειγματι μπορεῖ ἕνας νὰ λάβῃ μίᾳ τιμὴ γιὰ τὴ χρῆσι ἑνὸς σπιτιοῦ πλέον τὸ κόστος ἀποκαταστάσεως τῆς ζημίας· 4. Κατὰ τὴν ἀριστοτέλεια ἀνάλυσι ἡ βασικὴ χρῆσι τοῦ χρήματος εἶναι ἡ κατανάλωσι του, ὥστε τὸ πρᾶγμα δὲν μπορεῖ νὰ χωρισθῆ ἀπὸ τὴν χρῆσι του.

Ἀργότερα, κατὰ τὸν 16ο αἰῶνα, ἡ θεωρία τροποποιήθηκε καὶ ὑποστηρίχθηκε πὼς τοκογλυφικὸ ἦταν αὐτὸ πού ἐλαμβάνετο ἐπὶ πλέον ἑνὸς ποσο-

στοῦ ('). Ἡ δικαιολόγηση τῶν παραπάνω ιδεῶν ἐπάνω στο θέμα τῆς τοκογλυφίας, κι' ἀπό τις δυο πλευρές, τις ὑπὲρ και τις κατὰ, συνοψίζεται ὡς ἑξῆς:

1. Ὑπὲρ: αὐτὸς ποὺ ἔχει χρήματα δὲν εἶναι ὑποχρεωμένος νὰ τὰ δανείσῃ, ἂν τὰ δανείσῃ, εἶναι ἐλεύθερος νὰ θέσῃ τοὺς ὅρους ποὺ τοῦ ἀρέσουν· 2. κατὰ: βεβαίως δὲν εἶναι ὑποχρεωμένος νὰ τὰ δανείσῃ καὶ ἂν τὸ κἀνὴν πρέπει νὰ θέσῃ δικαίους ὅρους· κανένας δὲν ἔχει τὸ δικαίωμα νὰ διαθέσῃ ὅπως τοῦ ἀρέσει τὴν περιουσία του.

Γιὰ νὰ ἀνακεφαλαιώσουμε, ἀπὸ τὸν 11ο ὡς τὸν 14ο αἰῶνα, πολὺ μικρὸ πεδίο γιὰ τὴν ἐπένδυση κεφαλαίων ὑπῆρχε· κάτω ἀπὸ αὐτὲς τις περιπτώσεις, ὅταν ἐγένετο δανεισμός χρήματος ἦταν συνήθως γιὰ νὰ ἀντιμετωπίσῃ ἓνας βασιλιάς μιὰ αἰφνίδια ἄτυχία, ἢ ἓνα μοναστήρι νὰ κτήσῃ μιὰν ἐκκλησία· σὲ τέτοιες περιπτώσεις ἐφαίνετο ἄδικο, αὐτὸς ποὺ κατεῖχε χρήματα (καὶ δὲν τὰ τοποθετοῦσε μόνος του σὲ παραγωγικούς σκοποὺς) νὰ κερδίξῃ ἀπὸ τὴν ἄτυχία ἢ τὴν εὐσέβεια τῶν ἄλλων.

Ὅταν ἄρχισε ἡ ἀνάπτυξη τοῦ ἐμπορίου, οἱ εὐκαιρίες γιὰ ἐπενδύσεις ἐμεγάλωσαν καὶ μειώθηκε ἡ ἀδικία ἀπὸ τὴν τοκογλυφία. Συγγραφεῖς τοῦ 16ου αἰῶνος ποὺ ἀποπειράθησαν μιὰ συστηματικὴ μελέτη τοῦ Κανονικοῦ Δικαίου, ἐμελέτησαν τὸ πρόβλημα τοῦ κεφαλαίου, τοῦ χρήματος καὶ τῆς ἀξίας, καὶ γιὰ πρώτη φορὰ διετύπωσαν μιὰ γενικὴ οἰκονομικὴ θεωρία. Βάσει αὐτῆς τῆς θεωρίας, ἐτέθησαν οἱ ἑξῆς ἀρχές: 1. Ἀπαγόρευση τῆς τοκογλυφίας κατὰ τὸν δανεισμό χρημάτων· 2. Ἀπαγόρευση πληρωμῶν σὲ εἶδος πέραν τοῦ δανεισθέντος ποσοῦ· 3. Ἀπαγόρευση πωλήσεως σὲ ὑψηλότερη, ἀπὸ τὴν δικαία, τιμὴ, λόγῳ τῆς ἀιαμονῆς τῆς πληρωμῆς· καὶ 4. Ἀπαγόρευση ὅποιασδήποτε ἀτιμίας μ' ὅποια μορφή κι' ἂν ἐκδηλώνεται.

Τὰ ζητήματα ποὺ ἀπασχολοῦσαν τὴν οἰκονομικὴ σκέψη κατὰ τοὺς Μέσους Αἰῶνες ἀντιμετωπίζονταν μὲ τὴν ἑξῆς πρόταση: γιὰ κάθε ἐμπόρευμα ἢ ὑπηρεσία πρέπει νὰ ὑπάρχῃ μιὰ δίκαιη ἀναλογία σὲ χρῆμα: γι' αὐτὸ τὸ λόγο κάθε χώρα πρέπει νὰ κατέχῃ ἓνα ἀξιοπίστο νόμισμα· τὸ δικαίωμα τῆς νομισματοκοπῆς βάσει τοῦ Ρωμαϊκοῦ Δικαίου ἦτο προνόμιο τοῦ κράτους· αὐτὲς οἱ ιδέες, ἢ ἰδέα τοῦ χρήματος καὶ ὁ ἔλεγχός του, ὠδήγησαν τοὺς ἡγεμόνες τῶν νεαρῶν κρατῶν τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης νὰ κυκλοφορήσουν δικό τους νόμισμα. Ἐτσι, ὁ πρῶτος βοηθὸς ἐνὸς ὀργανωμένου κράτους ἦταν ἡ δημιουργία ἐνὸς μέσου συναλλαγῶν. Ἡ πρώτη νέα καὶ ἀνεξάρτητη νομισματοκοπὴ στὴν Δυτικὴ Εὐρώπη, μιὰ μίμηση σὲ χρυσὸ ἐνὸς μικροῦ ρωμαϊκοῦ νομίσματος, ἔγινε ἀπὸ τοὺς Μεροβιγγιανούς ἡγεμόνες.

Στὴν Ἀγγλία, τὸ δικαίωμα τῆς νομισματοκοπῆς ἐξ ἀρχῆς ἐθεωρεῖτο ὡς εἰδικῶς ἀναγόμενο στὴν βασιλικὴ ἀξιοπρέπεια· μερικὰ νομίσματα εἶχαν κοπῆ στὸ Καντέρμπουρυ καὶ στὴν Ὑόρκη μὲ ἀποτυπωμένες τὶς μορφές τῶν ἐπισκόπων. Κατὰ τὸ τέλος τοῦ 10ου αἰῶνος ἡ θεωρία ἀνέπτυξε πῶς «κανεῖς δὲν πρέπει νὰ ἔχῃ νομισματοκοπεῖο ἐκτὸς ἀπὸ τὸν βασιλιά». Στὴ Γαλλία, Γερμανία καὶ Ἰταλία τὸ δικαίωμα τῆς νομισματοκοπῆς ἀπεκτῆθη ἀπὸ ὅλους

1) Ἐδῶ εἶναι ποὺ βρίσκουμε τὴ διάκριση ἀνάμεσα στὸν τόκο καὶ στὴν τοκογλυφία.

τους πιό σημαντικούς ηγεμόνες και από τις μεγάλες πόλεις. Ο βασικός κίνδυνος συνίστατο στην έκδοση κακού χρήματος.

Ύστερα από τὸ ἀξιοπίστο χρήμα, δεύτερα σὲ σημασία ἔρχονται τὰ ἀξιοπίστα μέτρα και σταθμὰ: τὸ Corpus Juris Canonici προβλέπει τὰ ἑξῆς: «Ἐάν κανένας ἀποτολήμη νὰ μεταβάλῃ τὰ ὀρθὰ μέτρα και σταθμὰ γιὰ νὰ κερδίση, νὰ τιμωρηθῇ μὲ τριάντα μέρες διαβίωση μὲ νερὸ και ψωμί».

Μὲ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ ἐμπορίου κατὰ τὸν 13ο αἰῶνα, οἱ Ἄρχες ἐθεώρησαν πὼς εἶναι ὑποχρεωμένες νὰ ρυθμίσουν κάθε εἶδους οἰκονομικὴ συναλλαγή, ὅπου τὸ ἀτομικὸ συμφέρον ὀδηγοῦσε σὲ ἀδικία: τοῦτο ἦταν τὸ ἀποτέλεσμα τῆς θεωρίας γιὰ τὴν δικαία τιμή. Πολλὰ ἀπὸ τὰ νομοθετήματα και τοὺς κανονισμοὺς ἀπέβλεπαν στὴν παρεμπόδιση μερικῶν συγκεκριμένων ἀπατῶν.

Ἐπῆρχαν ἀπαγορεύσεις κατὰ τοῦ μονοπωλίου προμηθείας ἀγαθῶν διατροφῆς. Ἐπίσης, ἡ τιμὴ τοῦ ἄρτου ἐλεγχόταν αὐστηρῶς, ἀλλὰ ἀπὸ ὅλους τοὺς περιορισμοὺς πού ἐπέβαλλαν οἱ κυβερνήσεις, ἡ πιό σπουδαία ἦταν ἡ ἀπαγόρευση τῆς τοκογλυφίας.

Τὰ τελευταία χρόνια τοῦ 15ου αἰῶνος εἶδαν τὴν ἀνάπτυξη μιᾶς πλήρους και συστηματικῆς θεωρίας, ἡ ὁποία ἄγγιζε κάθε πλευρὰ τῆς οἰκονομικῆς ζωῆς — πρόκειται γιὰ τὸ Κανονικὸ Δίκαιο. Ἐκεῖνο τὸν καιρὸ ἡ οἰκονομικὴ ἐπιστήμη ἦταν διαφορετικὴ ἀπὸ τὴν σημερινή, διότι τότε ἦταν ἐπιστήμη πρακτικὴ. Τὴν συνέθεταν μιὰ σειρά ἀπὸ κανόνες και προδιαγραφές πού ἀναφέρονταν μᾶλλον στὴν συμπεριφορὰ τοῦ ἀνθρώπου παρὰ σὲ συμπεράσματα βγαλμένα ἀπὸ γεγονότα. Ἡ ἐπιστήμη τῆς «Κανονικῆς θεωρίας» ἦταν ἡ θεολογία και μάλιστα ὁ κλάδος τῆς ὀ γνωστὸς ὡς Χριστιανικὴ Ἠθικὴ, προδιαγράφει μιὰ σειρά ἀπὸ ὀρθές και μὴ ὀρθές πράξεις στὴν οἰκονομικὴ σφαῖρα. Ἐν τούτοις, δὲν μπορούσε νὰ μὴν ὑπάρχουν και αὐστηρῶς οἰκονομικὲς θεωρήσεις και δὲν ἦσαν ὀλοσχερῶς ἀποῦσες ἀπὸ τις συζητήσεις, ἀκόμη και τῶν μεσαιωνικῶν θεολόγων: ἔπαιξαν σημαντικὸ ρόλο ἀνάμεσα στὰ ἠθικὰ κριτήρια.

Ἄκριβῶς ὀπως δὲν μπορούμε νὰ κατανοήσουμε τὸν Ἄνταμ Σμιθ χωρὶς νὰ λάβουμε ὑπ' ὀψη μα τοὺς φυσιοκράτες, ἔτσι και ἡ ἀρχὴ τῆς ἐμποροκρατικῆς θεωρίας δύσκολα γίνεται νοητὴ χωρὶς τὴ γνώση τῆς Κανονικῆς θεωρίας. Ὁ Ἐμποροκρατισμὸς ἴσταται ἐναντι τῆς Κανονικῆς θεωρίας ἐν μέρει ὡς ἀντίθεση και ἐν μέρει ὡς συνέχειά του. Ἡ πορεία τῆς οἰκονομικῆς θεωρίας εἶναι σὰν ρεῦμα, τὸ ὀποῖο μπορεῖ νὰ μεταβάλῃ μέγεθος και κατεύθυνση, ἀλλὰ ὀστόσο ἔχει μιὰ συνέχεια κινήσεως.

Ἡ Κανονικὴ θεωρία τοῦ 15ου αἰῶνος δὲν ἦταν παρὰ ἡ ἀνάπτυξη τῶν ἀρχῶν πού ἦδη ἔγιναν δεκτὲς ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία στοὺς πρώτους αἰῶνες: ὀστόσο, δὲν ἦταν μιὰ συλλογὴ ἀσυσχέτιστων γνωμῶν, ἀλλὰ ἕνα συνδεδεμένο ὀλον.

Στις θεωρητικὲς πραγματεῖες δίδεται ὀλοένα και περισσότερος χῶρος γιὰ τὴν μελέτη τῶν οἰκονομικῶν προβλημάτων, πολλὰ ἀπὸ τὰ ὀποῖα ἐμφανίζονται στὴν ἀρχή, ὡς μιὰ σειρά ἀπὸ δόγματα και κατόπιν ἀνατυπώνονταν σὲ χωριστὴ μορφή.

Ἡ ἐπέκταση τοῦ ἐμπορίου και ἡ ἀνάπτυξη νέων ἐπιχειρηματικῶν μεθόδων

δων, ἦσαν ὑπεύθυνα γιὰ τὴν γρήγορη ἐπέκταση τοῦ Κανονικοῦ Δικαίου, στὸ τελευταῖο τμῆμα τοῦ 14ου αἰῶνος. Ἡ ἀπαγόρευση τῆς τοκογλυφίας ἀποτελοῦσε τὸ κεντρικὸ σημεῖο τῶν αἰσθημάτων τοῦ δικαστοῦ τοῦ Κανονικοῦ Δικαίου στὶς πρώτες δεκαετίες τοῦ 14ου αἰῶνος. Αὐτὴ ἡ διδασκαλία ἐξεφράσθη μὲ τὰ διατάγματα τῶν διαφόρων Συνόδων καὶ ἀπετέλεσε τὴ βάση γιὰ τὴν περαιτέρω ἀνάπτυξη τῆς θεωρίας. Περί τὰ μέσα τοῦ 14ου αἰῶνος ἐνσωματώθηκε ἡ ἀπαγόρευση τῆς τοκογλυφίας τὸ Κανονικὸ Δίκαιο.

Ἐξ ἄλλου, οἱ δικηγόροι τοῦ Κανονικοῦ Δικαίου υἰοθέτησαν ὁλοένα καὶ περισσότερο τὶς μεθόδους τῶν λαϊκῶν ἀντιπάλων των, ἔτσι ὥστε στὸ τέλος ἡ διάκριση μεταξύ των κατέστη δύσκολη. Εἶναι ἀλήθεια πὼς ὑπῆρχαν κλάδοι τοῦ Ἐμπορικοῦ Δικαίου ποὺ ἦσαν ἀνεξάρτητοι ἀπὸ τὴν Κανονικὴ θεωρία, ἀλλὰ δὲν ἦσαν ἀντίθετοί της. Περί τὸ τέλος τῶν Μέσων Χρόνων, ὁ ἐμπορικὸς νόμος, σχετικὰ μὲ τὰ βασικὰ σημεῖα ἐπὶ τῆς τοκογλυφίας, υἰοθέτησε πλήρως τὶς ἀρχὲς τῶν κανονιστῶν (Αὐτῶν ποὺ ἐξέφραζαν τὸ Κανονικὸ Δίκαιο).

Ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ἐπίδραση ποὺ εἶχε ἡ Κανονικὴ θεωρία στὴν νομοθεσία τὴ σχετικὴ μὲ τὴν ἠθικὴ διδασκαλία τῆς Ἐκκλησίας, ἡ ἐπιρροή της ἦταν γενικὴ καὶ διαρκής. Ἐδῶ βρίσκουμε μιὰ ἀπὸ τὶς ἀρχές, ποὺ ἀργότερα ἔγινε ἡ βάση τῆς ἐμποροκρατικῆς φιλοσοφίας καὶ εἰδικώτερα ἡ πολιτικῆς τῶν προμηθειῶν (1). «Ἐνας προτεστάντης ποιητῆς ἐνθυμίζει στὸν ἔμπορο πὼς: «Σὰς δόθηκαν τὰ πλοῦτη γιὰ νὰ μπορῆτε νὰ προμηθεύσετε ἀπὸ μακρυνὲς χῶρες πράγματα ποὺ χρειάζονται στὸ δικό σας ἔθνος». Αὐτὴ ἦταν καὶ ἡ βασικὴ γραμμὴ τῆς φιλοσοφίας τοῦ Θωμᾶ τοῦ Ἀκινάτη.

Οἱ σύγχρονοι Ἀγγλοὶ οἰκονομολόγοι, κατὰ κανόνα, ὑποθέτουν πὼς κάθε ἄνθρωπος ὀδηγεῖται ἀπὸ τὸ προσωπικὸ του συμφέρον· πὼς ὁ καθένας κινεῖται ἀπὸ τὴν ἐπιθυμία τοῦ πλοῦτου· ἀλλὰ ἡ ἐξαίρεση ὁποιασδήποτε ἠθικῆς προϋπόθεσης δὲν πρέπει νὰ ληφθῆ σοβαρῶς ὑπ' ὄψιν. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, οἱ συγγραφεῖς τῶν Μέσων Χρόνων κατεδίκαζαν ἀπολύτως τὴν ἐπίδωξη τοῦ πλοῦτου ὡς αὐτοσκοπὸ. Γιὰ τὸν θεολόγο αὐτῆς τῆς ἐποχῆς, ἡ ἐπιθυμία τοῦ κέρδους, πέρα ἀπὸ τὰ ἀπαραίτητα γιὰ νὰ κρατήσουν τὸν ἄνθρωπο στὸ βιοτικὸ ἐπίπεδο ποὺ ἔχει, εἶναι φιλαργυρία καὶ συνεπῶς ἀμαρτήμα. Γενικά, ἡ οἰκονομικὴ διδασκαλία τῶν Μέσων Χρόνων ἦταν κλάδος τῆς θεολογίας. Οἱ μεσαιωνικοὶ διανοητὲς ἀνέπτυξαν ἐπίσης τὴν ἰδέα τῆς κοινωνικῆς κατάστασης ἢ τάξης. Ἐσκέφθησαν πὼς οἱ ἄνθρωποι ἐτοποθετήθησαν ἀπὸ τὸν Θεὸ κατὰ σειρά καὶ κατὰ τάξεις, ὁ καθένας μὲ τὴ δουλειά του καὶ ὁ καθένας μὲ τὸν δικό του τρόπο ζωῆς. Τὸ κέρδος ἐδικαιολογεῖτο ἀπὸ τὸ ὅτι ἕνας ἄνθρωπος πρέπει νὰ παράσχη στὸν ἑαυτό του ἕναν τρόπο ζωῆς ἀνάλογο πρὸς τὴν τάξη του. Αὐτὸ εἶναι ἡ γνωστὴ θεωρία τῶν προκαθορισμένων ταξικῶν διακρίσεων.

Ὅταν ἔκαμε τὴν ἐμφάνισή του τὸ σῶμα τῶν ἐμπόρων, δὲν ἦταν εὐκόλο

1) Ἡ πρώτη μορφή τῆς ἐμποροκρατικῆς πολιτικῆς ἀπὸ τὶς τρεῖς διαδοχικῆς, ὅπου ἡ μία ἀναπτυσσόταν στὴ ἄλλη. Δηλαδή, ἡ πολιτικὴ τῶν προμηθειῶν, ἡ πολιτικὴ τῶν ἀναγκῶν καὶ ἡ προστατευτικὴ πολιτικὴ.

νά λογίζεσαι άνθρωπος όπου πρώτος του σκοπός ήταν νά κερδίση. "Όπως ήδη σημειώσαμε, προηγουμένως είχε γίνει απόπειρα νά εξορισθοῦν οἱ ἔμποροι· ἀλλὰ δεδομένου ὅτι αὐτὴ ἡ θεωρία δὲν μπορούσε νά κρατηθῆ, δὲν ἄσκησε καμμιὰν ἐπίδραση στὶς διδασκαλίες τῆς τελευταίας περιόδου τῶν Μέσων Χρόνων. Οἱ λόγοι οἱ ὅποιοι δικαιολογοῦν τὸ ἔμπόριο, κατὰ τὸν τρόπο πού τοὺς ἐξέθεσε ὁ Ἄκινάτης, ἔγιναν γενικῶς δεκτοί. Κατὰ τὴν ἀποψή του, τὸ ἔμπόριο ἐπιτρέπεται : α) ὅταν ὁ ἔμπορευόμενος πραγματοποιῆ ἕνα θεμιτὸ κέρδος· β) ὅταν διεξάγεται γιὰ τὸ κοινὸ καλὸ· καὶ γ) ὅταν τὸ κέρδος δὲν θεωρεῖται αὐτοσκοπός, ἀλλὰ ἀμοιβὴ ἔναντι τῆς ἐργασίας τοῦ ἐμπόρου. Ὡς μέτρο θεμιτοῦ κέρδους ἐλήφθη τὸ βιοτικὸ ἐπίπεδο τῆς τάξεως τοῦ κερδίζοντος. Αὐτὴ ἡ παραδοχὴ καὶ ἐρμηνεία τοῦ ἐμπορίου κυριάρχησε τόσο πολὺ, ὥστε ἀργὰ μέχρι τὸ 1615 ὁ Antoine de Monchretienne ἐπανελάμβανε τὶς λέξεις τοῦ Ἄκινάτη.

Οἱ διανοητὲς τοῦ Μεσαίωνος ἐδέχθησαν δύο συντελεστὲς παραγωγῆς : ἔδαφος καὶ ἐργασία. Τὸ ἔδαφος ἦταν ἡ τελικὴ πηγὴ ὅλου τοῦ πλοῦτου, ἀλλὰ ἐχρειάζετο ἡ ἀνθρώπινη ἐργασία γιὰ νά ἀποκτηθῆ ἀπὸ αὐτὸ ὅ,τι μπορούσε νά παράσχη. Ἡ ἐργασία ἔγινε τὸ κέντρο τῆς θεωρίας των. "Ὅλος ὁ πλοῦτος ὀφείλετο στὴν ἀπασχόληση τῆς ἐργασίας ἐπάνω στὰ ὑλικά πού τὰ προμηθεύει ἡ φύση. «Ὁ Θεὸς καὶ οἱ ἐργάτες εἶναι οἱ πραγματικοὶ κύριοι ὄλων αὐτῶν πού χρησιμοποιεῖ ὁ ἄνθρωπος. Ὅλοι οἱ ἄλλοι εἶναι διανομεῖς ἢ ἐπαίτες». Ἡ ἐργασία θεωρεῖται ὡς ἡ μόνη αἰτία τοῦ πλοῦτου, καθὼς ἐπίσης καὶ ἡ μόνη δικαία ἀπαίτηση γιὰ κατοχὴ πλοῦτου. Ἡ διαφορὰ ἀπὸ τὸν σημερινὸ σοσιαλισμὸ ἔγκειται στὸ ὅτι τὰ διάφορα εἶδη ὑπηρεσιῶν πρὸς τὴν κοινὴν ἀμοιβόνταν μὲ διαφορετικὲς ἀναλογίες. Ἡ ἐπίδραση τῆς ἐργασίας φαίνεται σὲ κάθε τμῆμα τῆς Κανονικῆς θεωρίας. Τὰ κέρδη, στὸ βαθμὸ πού ἦσαν δικαιολογημένα, ἔθεωροῦντο ὡς οἰονεὶ ἡμερομίσθια. Τὰ κέρδη τῶν ἐμπόρων ἔθεωροῦντο ὡς ἀμοιβὴ των διὰ τὴν διεξαγωγὴ τῶν συναλλαγῶν ἀπὸ ἕνα τόπο στὸν ἄλλον.

Ἡ ἔννοια τῆς γενικῆς ἀγοραστικῆς δύναμης ἦρθε ἀργότερα, μὲσω μιᾶς ἀργῆς ἀνάπτυξης τῆς ἔννοιας τῆς ἀξίας πρὸς χρῆσιν ἑνὸς συγκεκριμένου προσώπου. Ὁ Lassalle τὴν ὠνόμασε ὡς «particularité» (ιδιομορφία) τῶν Μέσων Χρόνων. Ἡ ἔννοια τῆς ἀνταλλακτικῆς ἀξίας δὲν μπορούσε νά γεννηθῆ παρὰ στὸ βαθμὸ πού ἡ ἀνταλλαγὴ μεταξὺ ἀγαθῶν καὶ ὑπηρεσιῶν ἄρχισε νά αὐξάνη καὶ νά μειοῦται ἀντιστοίχως ἡ παραγωγὴ ἀγαθῶν πρὸς χρῆσιν τοῦ ἰδίου τοῦ παραγωγοῦ.

Ἡ ἀπαγόρευση τῆς τοκογλυφίας ἦταν σαφῶς τὸ κέντρο τῆς Κανονικῆς θεωρίας. Αὐτὴ ἡ ἀπαγόρευση, καθὼς διευτυπώθη ἀπὸ τοὺς Πατέρες, θὰ ἐμπόδιζε κάθε εἶδος κεφαλαιακῆς ἐπενδύσεως χάριν κέρδους, ἔξω ἀπὸ τὴν ἐπένδυση στὴν ἐπιχείρηση τοῦ κεφαλαιούχου. Ἐν τούτοις, οἱ ἐπενδύσεις καὶ τὸ ἔμπόριο μεγάλωσαν κατὰ τοὺς Μέσους Χρόνους καὶ βρέθηκαν μέθοδοι πού νά ἀποφεύγεται ἡ σύγκρουση μὲ τὴν ἀπαγόρευση τῆς τοκογλυφίας.

Ὑπῆρχαν δύο μέθοδοι γιὰ τὴν ἐξασφάλιση τῆς ἐπιστροφῆς τοῦ ἐπενδυθέντος κεφαλαίου : α) Ἡ μέθοδος τοῦ τόκου καὶ β) ἡ μέθοδος τοῦ μισθώ-

ματος. Ἡ θεωρία ανέπτυξε πῶς ὁ τόκος ἐπινοήθηκε γιὰ τὴν καταστρατήγηση τῆς ἀπαγορεύσεως τῆς τοκογλυφίας. Σύμφωνα μετὸν ἀρχικὸ βαρβαρικὸ κώδικα ὁ ἀθετήσας ὀφειλέτης ἔπρεπε νὰ γίνῃ σκλάβος τοῦ πιστωτοῦ. Στούς κατοπινοὺς αἰῶνες ἐγίνε κοινὸς κανόνας ἡ ἀκόλουθη ἀρχή: ὁ ὀφειλέτης μποροῦσε νὰ τεθῆ στὴν ὑπηρεσία τοῦ πιστωτοῦ ἢ νὰ στείλῃ ἀντιπροσώπους του, οἱ ὁποῖοι ζοῦσαν στὸ πανδοχεῖο εἰς βάρους τοῦ ὀφειλέτου. Ἡ ἀντικατάσταση τῶν παραπάνω σκληρῶν ἐπινοήσεων μετὰ μιὰ ὠριμένη χρηματικὴ ποινή, ὅταν δὲν ἐξετελήτο δεόντως ἢ σύμβαση, ἦταν μιὰ προφανὴς βελτίωση. Ἐν συνεχείᾳ ἀναπτύχθηκε ἡ γενικὴ πρακτικὴ τῆς ἐπισυνάψεως στὴν ἀρχικὴ σύμβαση μιᾶς συμφωνίας ὡς πρὸς τὴν ποινή, στὴν περίπτωσι ἀθετήσεως. Αὐτὴ ἢ ποινή, ἡ *poena conventionalis*, ἦτο ἓνα ποσὸ ἴσο μετὴν ἀξία τοῦ ἀρχικοῦ χρέους. Σ' αὐτὴ τὴν ποινή ἐδόθη τὸ ὄνομα: *τόκος* (interest): δηλαδὴ αὐτὸ ποῦ μένει (*rest*) ἀνάμεσα στὴν παροῦσα θέσι τοῦ πιστωτοῦ καὶ σ' αὐτὸ ποῦ θὰ εἶχε ἂν ἐξεπληροῦτο ἡ σύμβασις. Ἄν ἡ ἀθέτησις τοῦ ὀφειλέτου συνέχιζε, τὸ ἐπόμενο φυσικὸ διάβημα ἦταν ἡ ἐπιπρόσθεσις ἑνὸς καθωρισμένου ποσοῦ (ποσοστὸ) ποῦ ὑπελογίζετο περιοδικῶς. Παραδείγματα αὐτῶν ὑπάρχουν στὴν Ἀγγλία καὶ στὴν Γερμανία κατὰ τὸ πρῶτο ἡμισυ τοῦ 13ου αἰῶνος.

Κατὰ τὸν 13ο αἰῶνα συναντᾶμε τὴ διαφορὰ ἀνάμεσα στὸ α) *damnum emergens* τὸ ὁποῖο εἶναι πληρωμὴ γιὰ ζημίᾳ ἢ βλάβῃ ποῦ πράγματι ὑπέστη ὁ πιστωτὴς ἐξ αἰτίας τῆς ἀθετήσεως τοῦ ὀφειλέτου, καὶ στὸ: β) *lucrum cessans* τὸ ὁποῖο ἀναφέρεται στὸ ἰσθιανὸ διαφυγόν κέρδος. Ὁ οὐσιαστικὸς ὅρος στὴν πρώτη περίπτωσις ἦταν ὅτι ἡ πραγματικὴ ζημίᾳ ἔπρεπε νὰ εἶχε συμβῆ. Ἄν πράγματι συνέβαινε μιὰ τέτοια ζημίᾳ στὸν πιστωτὴ, ἦταν ὀρθὸ ὁ ὀφειλέτης νὰ τὴν ἀποκαταστήσῃ. Δὲν ὑπῆρχε ἀμφιβολία μεταξὺ τῶν μεγάλων θεολόγων ἐπ' αὐτοῦ τοῦ σημείου. Ὁ Ἀκινάτης ἀπέρριψε τὸ δεῦτερο σημεῖο καὶ γιὰ ἄρκετὸ καιρὸ ἡ αὐθεντία του τράβηξε πολλοὺς θεολόγους μετὰ τὸ μέρος του. Ἀλλὰ κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ 14ου καὶ 15ου αἰῶνος εἶχαν ἀύξηθῆ οἱ εὐκαιρίες γιὰ σχετικῶς ἀσφαλεῖς καὶ κερδοφόρες ἐπιχειρήσεις. Οἱ θεολόγοι καὶ οἱ οἰκονομολόγοι ἄρχισαν νὰ θεωροῦν τὴν σύμβαση τοῦ *lucrum cessans* ὡς ἠθικῶς δικαιολογήσιμη. Αὐτὴ ἢ ζημίᾳ ἐθεωρήθηκε τόσο σπουδαία, ὥστε ὁ ὅρος τόκος ἐγίνε ταυτόσημος μετὰ τὸ *lucrum cessans*.

Ἐν τούτοις, τὸ Κανονικὸ Δίκαιο ἀπαιτοῦσε ἀπὸ τὸν πιστωτὴ νὰ ἀποδείξῃ πῶς ἂν εἶχε αὐτὸς τὰ χρήματά του, δὲν θὰ ὑφίστατο αὐτὴν τὴν συγκεκριμένη ζημίᾳ. Στὴν περίπτωσι τοῦ ἐμπορίου αὐτὴ ἡ ὑποχρέωσις ἀποδείξεως παραμελήθηκε. Ὅποιοσδήποτε ἔμπορος, ἢ ὁποῖο πρόσωπο σὲ ἓνα ἐμπορικὸ κέντρο, ὅπου ὑπῆρχαν εὐκαιρίες γιὰ ἐπιχειρηματικὰς ἐπενδύσεις, μποροῦσε μετὰ τελείως ἤσυχῃ συνείδησι νὰ συμβληθῆ μετὰ ἓνα πρόσωπο γιὰ νὰ τοῦ δανείσῃ χρήματα καὶ νὰ λαβαίνῃ περιοδικῶς τόκο. Ὁ ἀρχικὸς δανεισμὸς ἔπρεπε νὰ εἶναι ἐλεύθερος, ἔτσι ἢ καταβολὴ τοῦ τόκου δὲν θὰ ἐθεωρῆτο ἀποζημίωσις γιὰ τὴν χρῆσι τοῦ χρήματος, ἀλλὰ ὡς ποινή γιὰ τὴν μὴ ἐμπρόθεσμη ἐπιστροφὴ του. Τὸ ζήτημα ἦταν ἂν αὐτὴ ἢ δωρεὰν περίοδος μποροῦσε

νά παραμεληθῆ. Ἡ στάση τῶν κανονιστῶν ἐν προκειμένῳ εἶναι ἀσαφής. Ὁ *Neumanii* παρατηρεῖ πὼς οἱ συμβάσεις γιὰ τὴν πληρωμὴ τόκου ἀπὸ τὴν πρώτην ἡμέρα τοῦ δανεισμοῦ συναντῶνται ἤδη ἀπὸ τὸ 1353 καὶ γρήγορα ἔγιναν κοινές. Τέτοιες συμβάσεις ἐπιτρέπονταν ἀπὸ τοὺς κανονιστές. Ἀλλὰ εἶναι πιὸ ἀσφαλὴς ἢ εἰκασία νὰ δεχθοῦμε τὴν θεωρίαν πὼς οἱ πρώτες συμβάσεις ἦσαν πράγματι τεχνικὲς ἀποζημιώσεις μόνο γιὰ τὴν καθυστέρηση. Ὅσον ἀφορᾷ τὸ Κανονικὸ Δίκαιο, ἡ ἀλήθεια ἔχει ὡς ἑξῆς: οἱ μεγάλοι κανονιστῆς τοῦ τέλους τοῦ 16ου αἰῶνος καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ 17ου (*Navarus 1586*, καὶ *Scaccia*) ἐπρέσβευαν πὼς αὐτὴ ἡ καθυστέρηση μπορεῖ νὰ μὴ ληφθῆ ὑπ' ὄψιν. Ἡ θεωρία τῆς ἀποζημίωσης λόγῳ καθυστέρησεως προέκυψε ἀπὸ μιὰ ἐντιμὴ προσπάθεια νὰ ἀναγκάσῃ τοὺς ὀφειλέτες γιὰ τὴν πρόθυμην ἐπιστροφή τῶν χρημάτων. Ὁ τόκος δὲν ἀπαγορευόταν στὶς ἐμπορικὲς ἐπιχειρήσεις, διότι ἐθεωρεῖτο ὡς τμῆμα τῆς συμμετοχῆς στὸν κίνδυνον.

Ἡ δεύτερη μορφή ἀποκτήσεως εἰσοδήματος ἀπὸ τὴν ἐπένδυση κεφαλαίου ἦταν τὰ μισθώματα. Ἡ ἀγορὰ τῶν μισθωμάτων δὲν ἦταν ἐπινοήση γιὰ τὴν καταστρατήγησιν τοῦ νόμου περὶ τοκογλυφίας. Οἱ ἰδιοκτῆται γῆς ἐθεωροῦσαν ὅτι εἶχαν δικαίωμα νὰ λαβαίνουν ἕνα *census* ἢ *firma* ἢ μιὰ σταθερὴ πρόσοδο ἀπὸ τὸν ἐνοικιαστή. Ἡ ἀγορὰ τῶν μισθωμάτων δὲν ἀπαγορευόταν ἀπὸ τοὺς κανονιστές, καὶ ἀποτελοῦσε ἐξαίρεση ἀπὸ τὸν περὶ τοκογλυφίας νόμον. Ὑπῆρχε διάκριση μεταξὺ τοῦ *census reservativus*, γαιοπρόσοδος ὅταν ἡ γῆ πράγματι μεταβιβαζόταν στὸν ἐνοικιαστή ἢ σὲ ἄλλο πρόσωπον, καὶ τοῦ *census constitutivus*, τὸ ὁποῖον συνιστοῦσε μισθωτικὴ ἐπιβάρυνση σὲ περιουσία πού παρέμεινε στὴν κατοχὴ τοῦ προσώπου τοῦ συμβληθέντος γιὰ τὴν πληρωμὴ τῆς. Αὐτὴ ἡ διάκριση φαίνεται νὰ ἀνήκῃ στὸ τέλος τοῦ 16ου αἰῶνος, ὅπου οἱ μισθωτικὲς ἐπιβαρύνσεις καὶ ὁ τόκος δὲν ὑπῆρχαν ἀκόμη μετὰ τὴν σημερινὴ τους σημασία.

Κατὰ τὸν *Lagenstein*, ὁ ὁποῖος ἔγραψε κατὰ τὸ τέλος τοῦ 14ου αἰῶνος, ἡ ἀγορὰ τῶν μισθωτικῶν ἐπιβαρύνσεων δὲν μπορεῖ νὰ θεωρηθῆ ἀπαραιτήτως ὡς τοκογλυφικὴ καὶ συνεπῶς ἐπίμαρτος. Εἰδικῶς δὲ ἐδικαιολογοῦντο ὅταν εἶχαν ὡς σκοπὸ τὴν ἐξασφάλισιν τῶν γηρατειῶν ἢ ὅταν ἐξασφάλιζαν εἰσόδημα σὲ πρόσωπα ἀσχολούμενα στὴν ὑπηρεσία τῆς Ἐκκλησίας ἢ τοῦ Κράτους. Γινόταν ἀμάρτημα ὅταν καθιστοῦσε ἱκανοὺς τοὺς εὐγενεῖς νὰ ζοῦν ἀνεργοὶ μέσα στὴν πολυτέλεια, καὶ παρακινοῦσε τὶς χαμηλὲς κοινωνικὲς τάξεις νὰ ἐγκαταλείπουν τὸν τίμιον κόπον.

Τὸ σύστημα τῆς μισθωτικῆς ἐπιβαρύνσεως μποροῦσε εὐκόλως νὰ γίνῃ εὐκαιρία γιὰ ἀμάρτημα στὸ ἄτομον καὶ νὰ προκαλέσῃ οἰκονομικὴ βλάβη στὴν κοινότητα· ἀλλὰ καθ'αὐτὸ δὲν ἦταν μεμπτό, ὅπως ἦταν ἡ τοκογλυφία. Τὸ 1425 οἱ γεωργοὶ τοῦ Βασιλείου τῆς Βοημίας ἀρνήθησαν νὰ πληρώσουν τὰ μισθώματα στὸν Ἐπίσκοπον τοῦ Μπρέσλαου μετὰ τὴν δικαιολογίαν ὅτι τοῦτα ἦταν τοκογλυφικά. Ὁ Ἐπίσκοπος κατέφυγε στὸν Μαρτίνο τὸν 5ο γιὰ γνωμάτευσιν καὶ τοῦτος ἀπεφάσισε πὼς οἱ μισθωτικὲς ἐπιβαρύνσεις δὲν ἦσαν ἐπίμαρτες, πὼς μποροῦσαν νὰ ἐπανοκτηθοῦν ἀπὸ τὸ ἐπιβαρυνόμενο πρόσωπον, καὶ πὼς δὲν ἔπρεπε νὰ εἶναι παραπάνω ἀπὸ 7 ὡς 10%. Ἀργότερα ἡ Κανονικὴ

θεωρία ἔκαμε πιὸ φιλελεύθερους τοὺς ὄρους ποὺ ἐπέτρεπαν τὴν ἀγορὰ τῶν μισθωμάτων. Ἔτσι, τὸ ἐπιβαρυνόμενο πρόσωπο πρέπει πάντοτε νὰ ἔχη τὸ δικαίωμα τῆς ἐπανακτῆσεως καὶ ὁ λήπτης δὲν μπορεῖ νὰ ἀπαιτήσῃ τὴν ἐπιστροφή τῶν χρημάτων του παρὰ τὴν θέληση τοῦ πληρωτοῦ. Περαιτέρω, ἡ ἐπιβάρυνση πρέπει νὰ προσαρτηθῇ σὲ κάποια ὠρισμένη καὶ σταθερὴ ἰδιοκτησία τέτοιας φύσεως, ὥστε νὰ εἶναι ἡ πηγὴ τοῦ μονίμου εἰσοδήματος. Αὐτὴ ἡ ἐρμηνεία ἄρχισε ἀπὸ τὴν γῆ καὶ ἐπεξετάθη στὰ σπίτια, στὰ καταστήματα καὶ στὰ διόδια.

Οἱ ἐπενδύσεις στὶς συναλλαγές τοῦ διεθνοῦς ἐμπορίου μέσω τῆς ἐταιρικῆς συμμετοχῆς ἀποτελοῦσαν μιὰν ἄλλη μέθοδο μὲ τὴν ὁποία τὸ κεφάλαιο μποροῦσε νὰ ἐπενδυθῇ ἐπικερδῶς χωρὶς νὰ ἔρχεται σὲ σύγκρουση μὲ τὸ Κανονικὸ Δίκαιο. Τούτῃ ἡ μέθοδος ἐρμηνεύθηκε ἐπίσης ὡς μέθοδος καταστρατηγῆσεως τῶν διατάξεων τοῦ Κανονικοῦ Δικαίου. Ἡ ἀρχαιότερη μορφή ἐταιρείας κατὰ τοὺς Μέσους Χρόνους ἦταν ἡ *Commedia*, ἡ ὁποία ἀρχικῶς ἦτο μιὰ ἐταιρεία γιὰ ἓνα ὠρισμένο ταξίδι ἢ γιὰ μιὰ ἐπιχειρηματικὴ ἐνέργεια. Κατὰ τὸ τέλος τοῦ 10ου αἰῶνος, οἱ ἔμποροι τῶν Ἰταλικῶν πόλεων, οἱ ὁποῖοι δὲν ἐνδιαφέρονταν νὰ ταξιδεύουν οἱ ἴδιοι, ἔστελναν τοὺς ἐμπορικοὺς ἀντιπροσώπους των. Ὁ ἔμπορος ποὺ παρέμενε στὴ χώρα του ἦταν γνωστὸς ὡς *commendator* καὶ ὁ ταξιδεύων συνεταιρὸς του ὡς *tractator*. Ἡ γενικὴ πρακτικὴ ἦτο ἡ ὑπόσχεση τοῦ ἑνὸς τετάρτου τῶν κερδῶν στὸν *tractator*. Ἐπὶ πλέον ὁ *tractator* μποροῦσε νὰ ἐπενδύσῃ στὴν ἐπιχείρηση χρήματά του, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ἀνάληψη τοῦ ταξιδίου.

Ἦδη ἀπὸ τὸ 1206 ὁ Ἰννοκέντιος ὁ 3ος ρητῶς συνέστησε πὼς μπορεῖ νὰ προκύψῃ εἰσόδημα ἀπὸ ἓνα τίμιο κέρδος. Ἐξ ἄλλου, ὁ Ἀκινάτης παρετήρησε πὼς τὸ κέρδος ἐπιτρέπεται στὴν ἐταιρεία διότι ὁ ἐπενδύων παραμένει ἰδιοκτήτης τοῦ κεφαλαίου του, πρᾶγμα ποὺ ἰσοδυναμεῖ μὲ τὸ ὅτι ὁ ἐπενδύων μετέχει στὸν κίνδυνο. Μόνον ὅταν ὁ ἴδιος ὁ ἐπενδύων μετέχει στὸν κίνδυνο, ἡ σύμβαση εἶναι μιὰ πραγματικὴ *societas*. Καὶ ἀφοῦ μετέχει στὸν κίνδυνο, σύμφωνα μὲ τὴν Κανονικὴ θεωρία, ἔχει τὸ ἠθικὸ δικαίωμα νὰ μετέχη καὶ στὰ κέρδη. Οἱ κανονιστὲς δὲν ἔκριναν δυσμενῶς καμμιά συμφωνία τῶν συμβαλλομένων, στὸ βαθμὸ ποὺ ἡ συμμετοχὴ ἐκάστου ἐξακολουθοῦσε νὰ ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸ ἀβέβαιο κέρδος. Ἀλλὰ μέχρι τὶς ἀρχές τοῦ 16ου αἰῶνος οἱ κανονιστὲς ἐδίδασκαν σταθερὰ πὼς τὸ νὰ συναλλάσσεσαι γιὰ μιὰ ὠρισμένη ἀμοιβὴ ἐπάνω στὸ ἐπενδυθὲν κεφάλαιο, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν τύχη τῆς ἐπιχειρήσεως, μπορεῖ νὰ κάμῃ τὴν σύμβαση τοκογλυφικὴ. Ἡ συμμετοχὴ στὸν κίνδυνο παρέμεινε πάντοτε ὡς νόμιμο συστατικὸ τοῦ νομικοῦ ὀρισμοῦ τῆς ἐταιρείας.

Γιὰ νὰ συγκεφαλαιώσουμε : 1) Ὁ «καπιταλιστὴς» τοῦ 15ου αἰῶνος μποροῦσε νὰ ἐπενδύσῃ μὲ τὴ μορφή τοκοφόρου δανείου, κατὰ τὴν ἔννοια τῆς *roena conventionalis*, ἡ ὁποία ὠρισμένως ἀνεγνωρίσθη ὡς νόμιμη μὲ νόμο τοῦ 1485. 2) Μποροῦσε νὰ ἀγοράσῃ μιὰ μισθωτικὴ ἐπιβάρυνση στὴν περιουσία ἐνὸς γαιοκτῆμονα ἢ ἐνὸς ἐμπόρου. 3) Ἡ πιὸ ἐλκυστικὴ ἐπένδυση ἦταν ἡ ἐπένδυση σὲ διάφορες μορφές ἐταιρειῶν, στὸ βαθμὸ ποὺ ὑπῆρχε ὁ κίνδυνος. Τὸ ρητὸ ἦταν : «Ὅπου ὁ κίνδυνος ἐκεῖ καὶ ἡ ἐταιρεία». Ὁ ὀρισμὸς τῆς τοκογλυφίας κατέληξε νὰ σημαίνει : «κέρδος χωρὶς κίνδυνο».